

Kommunikációtudomány - a hiányzó paradigma

Szécsi Gábor

Pécsi Tudományegyetem

Noha a paradigma fogalmának születése óta tudományfilozófiai, tudásszociológiai viták keresztüzében érlelődő kategória, aligha vitatható, hogy megkerülhetlenné vált a társadalmi, kulturális folyamatokba ágyazott információtermelő és -továbbító rendszerként működő tudomány sajátosságainak meghatározásakor. Úgy tűnik, hogy bár a tudományfejlődés eltérő koncepciói más és más módon viszonyulnak ehhez a fogalomhoz, a tudományosság kritériumainak meghatározásakor, ha gyakran polemikus indítékoktól vezérelve is, a különböző irányzatok képviselői újra és újra visszatérnek ahhoz a problémához, hogy létezik-e olyan diszciplináris mátrix, amelynek jegyében valamilyen társadalmi tevékenységet tudományosnak tekinthetünk. E probléma tisztázása nélkül ugyanis nehéz lenne elfogadható választ találni például arra a kérdésre is, hogy mi teszi a valóság valamely elemére irányuló kutatási tevékenységek együttesét önálló tudományággá. Akár Thomas Kuhn eredeti, majd később finomított paradigmakoncepciójára, akár Lakatos Imre tudományos programról alkotott modelljére, akár Larry Laudan kutatási hagyományról formált elképzeléseire gondolunk, világosan kirajzolódnak előttünk a szóban forgó diszciplináris mátrix azon elemei, amelyek időtállóvá tették a paradigma fogalmát a tudományfejlődés folytonosságát és társadalmi folyamatokba ágyazottságát hangsúlyozó, a tudomány viszonylagos „öntörvényűségét” és ezzel együtt a paradigma tudományfejlődésben játszott szerepét megkérdőjelező tudományfilozófiai, tudásszociológiai kritikák ellenére is (lásd Kuhn 1963, 1977, Laudan 1977, Lakatos 1978). Ilyen, a tudományosság kritériumait megjelenítő elemek például az egyes tudományos közösségek által felhalmozott és egyöntetűen elfogadott, tudományos problémamegoldó modellekké szerveződött ismeretek, elméletek, módszerek és az ezek háttérben rejlő ontológiai előfeltevések, a fogalmi és a terminológiai apparátus. Ezek a komponensek határozzák meg azt a közös tudományfelfogást, tudományképet, amelyet egy adott tudományterület, tudományág képviselői tudományos problémák megoldásakor etalonnak tekintenek.

De mi a helyzet az olyan interdiszciplináris, más és más paradigmákat feltételező kutatások mentén szerveződő tudományággal, mint amilyen a kommunikációtudomány? Vajon létezik-e olyan, a kommunikációkutatók által egyöntetűen elfogadott és működtetett diszciplináris mátrix, amely révén a kommunikációtudomány önálló tudományággá válhatott története során, vagy ez az egyre több kutatási irányt integráló tudományág jelenleg is preparadigmatikus állapotban keresi azokat a módszertani és terminológiai kereteket, elméleti megfontolásokat, alapvetéseket, amelyekről képviselői a tudományművelés gyakorlatában megállapodnak? Még radikálisabban fogalmazva: önálló tudománnyá vált-e a kommunikációtudomány, vagy jelenleg sem több különböző diszciplináris hagyományokat és módszertani megfontolásokat követő kutatások együttesénél. Ahhoz, hogy erre a kérdésre érdemben válaszolhassunk, illesszük be a kommunikációtudomány megerősödésének folyamatát abba a tudománykommunikációs fejlődési trendbe, amely napjainkra felülírja a tudományterületek viszonyáról korábban kialakult tudományelméleti koncepciókat.

Ennek első lépéseként induljunk ki abból a több tudományozsociológiai elemzés által megerősített tényből, hogy a tudomány lényegét tekintve olyan információtermelő és -továbbító rendszer, amelynek legfontosabb alapegysége a közlés, a különböző formában megjelenő közlemény (vö. Latour & Woolgar 1979). A tudományos kommunikáció ilyen értelemben elválaszthatatlan az információk előállítását, hitelesítését, ellenőrzését magában foglaló tudományos tevékenység más elemeitől, hovatovább a tudomány lényegét tekintve maga is kommunikációs intézmény. Az ismeretátadás és -befogadás társadalmilag, kulturálisan preferált formáit megváltoztató kommunikációtechnológiai változások ezért gyakorolhatnak jelentős hatást a tudományos közösségek és ezáltal a tudomány szerkezetére is. Ez az oka annak, hogy az új, elektronikus kommunikációs technológiák

tudománykommunikációs gyakorlatba ágyazódása erőteljesen formálja az információ korának tudományképét, amely mindinkább eltávolodik a modernitás korában kiérlelt tudománykonceptióktól. Az új kommunikációs hálózatokhoz köthető tudományosságot mindinkább az egységes tudásba vetett hit és a diszciplináris nyitottság eszméje táplálja. Így magának az egységes tudománynak a perspektívája sem olyan illuzórikus már, mint amilyen az új kommunikációs technológiák használatát megelőzően volt a tudományos gyakorlatban. Az információ forradalom eredményeként megszülető kommunikációs kultúra egy transzdiszciplináris tudományos rendszer megerősödéséhez kínál fogalmi, terminológiai, nyelvi, módszertani lehetőségeket, és járul hozzá annak a modernitás korát jellemző tudományképnek a megváltozásához, amely ott boltosul a Charles Percy Snow (1956) által „két kultúra” elméletnek nevezett felfogás hátterében is. Snow a modernitás korában kiérlelt tudományrendszer egyik sajátosságának tekinti azt az áthidalhatatlan törésvonalat, amely két, egymással nem érintkező szakterület, a természettudományok és a humántudományok között húzódik. Snow ezt a szakadékot a klasszikus tudományfelfogás szimptomatikus jelenségeként értelmezi.

Ez a tudományfelfogás felel az ún. akadémiai tudomány formális szervezeti rendszerének megszilárdulásáért, amit a szakterületi fragmentáció mellett mindenekelőtt az alap- és az alkalmazott kutatások közötti távolság növekedése jellemez. Snow hatvanas években készített látéletét a későbbiekben számos tudós egészítette ki olyan tudományelméleti adalékokkal, megfigyelésekkel, amelyek újra és újra rávilágítottak a tudományos szakterületek (kultúrák) egységességének fontosságára és időszerűségére. A kérdéskörben állást foglaló kutatók munkájuk során folyamatosan szembesültek az új kommunikációtechnológiai lehetőségek következtében megváltozó tudománykommunikációs gyakorlattal, az inter- és multidiszciplináris megközelítések iránti kutatói igény növekedésével. Így például az amerikai biológus, Edward Osborne Wilson (1999) is, aki átfogó munkájában, a *Consilience: The Unity of Knowledge*-ben a tudás és a tudomány egységességének eszméjéből kiindulva hangsúlyozza a különböző szakterületekhez kötődő tudományos közösségek folyamatos kooperációjának szükségességét. Wilson szerint az új típusú tudományos együttműködések fontosságára és növekvő szerepére utal az a fejlemény is, hogy a diszciplináris korlátok eltűnőben vannak a természettudományon belül, hogy olyan „hibrid tartományoknak” adjanak helyet, amelyeket az együttműködés–egyetértés implicit formái jellemeznek. Ezek a „hibrid tartományok” (mint például a kémiai fizika, a molekuláris genetika, a kémiai ökológia, az ökológiai genetika) bár különböző komplexitásúak lehetnek, lényegüket tekintve „nem többek a kutatás új fókuszainál” (Wilson 1999: 11).

A tudományos kommunikáció és együttműködés új formáira épülő korszakváltás lehetőségére azonban már jóval az internethasználat általánossá válása előtt felfigyeltek azok a természettudósok, akiknek a tudománnyal kapcsolatos vízióját a Nagy Tudomány (*Big Science*) koncepció jeleníti meg a hatvanas évek eleje óta (De Solla Price 1965). A második világháborút követően szerveződő nagyszabású kutatási projektek ugyanis – túl azon, hogy mindinkább felülírták a hagyományos, tagolt tudományrendszeren alapuló módszereket – új kommunikációs csatornák megnyitásával erősítették a tudományos kutatások gazdasági, társadalmi beágyazódását is. Az új tudomány kommunikációs retorikájában ezért mind nagyobb hangsúlyt kapnak a tudományon kívüli, gazdasági, társadalmi célok és érdekek. Emellett erősödik a kutatás intézményi központosítása is; egyre kevesebb intézményben alakul ki nagyfokú költségvetési koncentráció, és mind hangsúlyosabb szerepet kap a tudományos kutatást végző intézmények gazdasági, társadalmi kapcsolatainak menedzselése. Az ilyen intézményekben kiemelt feladatként jelenik meg a tudományos kutatás gazdasági, társadalmi beágyazódásának elősegítése, ami viszont egy, a korábbiakhoz képest nyitottabb és erőteljesebb kutatói kooperációra épülő tudományrendszert feltételez. Az egymással hálózati kapcsolatba kerülő kutatói közösségek közös fogalomrendszert, módszertani normákat és adatbázist hoznak létre, ami – azon túl, hogy megteremti a folyamatos globális tudományos kommunikáció feltételeit – megakadályozza a tudás és a tudomány további fragmentálódását.

Az új kommunikációs technológiák expanziójának társadalmi, kulturális folyamatokra gyakorolt hatása tehát nem csupán kutatási témaként, de a tudománykommunikációs praxist és ilyen értelemben a tudományos együttműködés formáit befolyásoló jelenségek együtteseként is sürgette egy, a kommunikáció és média problematikáját önálló diszciplinaként vizsgáló tudományág megszületését. A különböző tudományos tradíciókhoz kötődő kommunikáció- és médiakutatások interferenciája ugyanakkor két fejlődési irányt jelöl ki a kommunikáció problematikáját érintő tudományágak számára. Az egyik az a Wilson (1999) egységes tudománykonceptiójában

is körvonalazott trend, amelynek eredményeként egy-egy konkrét kutatási aspektus mentén új „hibrid” tudományágak születnek, amelyek a nyelvi kommunikáció kérdéskörét érintve hangolják össze két vagy több tudományág elméleti és módszertani megfontolásait, fogalmi, terminológiai apparátusát. Ilyen diszciplináris kísérlet gyümölcseinek tekinthető például a kognitív nyelvészet vagy a kognitív narratológia látványos térnyerése is. A másik irányt a különböző kutatási tradíciókat átfogó, interdiszciplináris alapokra épülő, nagy, integratív tudományágak kialakulása jelenti, amelyek valamilyen metaparadigma vagy – ha úgy tetszik – metanyelv működtetésével teremtik meg a különböző tudományos hagyományok iránt elkötelezett kutatók közötti folyamatos interakció, tudományos diskurzus lehetőségét. Ez a processzus vezet tehát a kommunikációtudomány megerősödéséhez és önálló diszciplínaként való megjelenéséhez. Ez a két fejlődési irány természetesen nem párhuzamos tudományfejlődési trendeket jelenít meg, hiszen az interdiszciplináris alapokon szerveződő tudományág képviselői értelemszerűen nyitottak az új, „hibrid” tudományok eredményeinek, módszertani megfontolásainak el- és befogadására is. Ehhez azonban arra van szükség, hogy a kommunikációtudomány egy általános elfogadott metaparadigma, metanyelv jegyében kínáljon új kereteket az interdiszciplináris együttműködések körének bővítéséhez. De létezik-e ilyen metaparadigma, amely alkalmas lehet arra, hogy a kommunikációkutatások együtteseként szerveződő kommunikációtudományt kivezesse a preparadigmatikus állapotból?

A humán- és a társadalomtudományok területén a 20. század első évtizedei óta kibontakozó kommunikációkutatások nem csupán tematikai, de módszertani értelemben is komoly sokszínűséget mutatnak. Mint arra Jesse G. Delia (1987) is rávilágít tudománytörténeti áttekintésében, szinte valamennyi, a kérdéskört érintő fontosabb kutatási terület önálló elméleti és módszertani alapvetésekből indult ki, azaz más és más paradigmák jegyében határozta meg a kommunikációkutatás irányát. Ez volt a helyzet például a politikai és a társadalmi kommunikáció gyakorlatának szociológiai természetű vizsgálatával, a kommunikációs befogadás folyamatának szociálpszichológiai, kísérleti jellegű elemzésével, a kommunikációs technológiák és az oktatás kapcsolatának tanulmányozásánál vagy a marketingtevékenység alapját jelentő stratégiai kommunikáció hatékonyságát érintő kutatásokkal. E kutatási területek köre folyamatosan bővült, ami szükségszerűen vont maga után az igényt az egymással egyre intenzívebb kapcsolatba kerülő tudományos közösségekben egy, a komplex problémakört egységes tudományos mátrix jegyében vizsgáló, önálló tudományág létrehozására. Márpedig a kérdéskört érintő empirikus társadalomtudományi kutatások metodikai metszéspontjai vagy a kommunikációs technológiák gondolkodásra, nyelvre, társadalmi kapcsolatrendszerekre gyakorolt erőteljes hatását megvilágító kommunikáció- és médiaelméleti modellek egyre nagyobb népszerűsége optimizmussal tölthették el az önálló diszciplína módszertani és konceptuális keretein munkálkodó kommunikációkutatókat. Az 1940-es évek második fele óta érzékelhető kezdeti lendület ellenére azonban máig megfigyelhető jelenség a kommunikáció és a média problematikáját érintő kutatások elméleti és módszertani divergenciája, az egyes kutatási irányokat egységes diszciplináris keretbe szervező metaparadigma hiánya. Mindez természetesen nem csupán a tudományos kutatás gyakorlatát érintő probléma, de befolyásolja például a diszciplínához köthető oktatási tevékenység, felsőoktatási gyakorlat stratégiai alapjait és intézményi hátterét is.

Úgy tűnik tehát, hogy az interdiszciplináris kutatások fundamentumain felépülő kommunikációtudomány számára megkerülhetetlen feladattá vált a kommunikáció problematikáját érintő kutatások módszertani és konceptuális sokféleségét átfogó paradigmatis keret meghatározása. Ez a folyamat természetesen intenzív és permanens viták eredményeként vezethet csak el egy olyan metaparadigma elfogadásához, amely valamely már meglévő szaktudományi paradigma alapjain épül fel, és amelyet az adott diszciplínához tartozó kutatók általánosan elfogadnak konceptuális, terminológiai, módszertani keretnek kutatási céljaik megvalósításakor. Egy ilyen metaparadigma egyúttal megjeleníthet olyan általános szemléletet, kommunikációfelfogást és -fogalmat is, amely az összetett problémakör bármely elemének vizsgálatakor segítségére lehet a kutatónak abban, hogy koherens elméleteket, magyarázatokat tudjon alkotni a kutatott jelenségekről. Lássunk egy lehetséges példát erre! A nyelvet mindenekelőtt a társadalmi interakció és kommunikáció eszközének tekintő és ilyen módon a strukturalista tradícióknak hátat fordító funkcionális nyelvészet irányából építkező kommunikációelméleti modell a kommunikációt olyan dinamikus tevékenységnek tekinti, amelynek lényege a kommunikáló felek közös jelentésképzésben való részvétele (lásd ezzel kapcsolatban például Luhmann 1978, Tomasello 2000, 2002, Tolcsvai Nagy 2017). Ez az úgynevezett funkcionális, triadikus kommunikációelméleti modell megfelelő fogalmi

alapokat kínálhat a kommunikációs folyamatok dinamikájának, interszjektív jellegének, a kommunikációs cselekvések során megvalósuló közös jelentésképzésnek, a kommunikáló felek közötti interakció természetének feltárásához, és miután maga is interdiszciplináris kutatások metszéspontjában fogant, használható konceptuális, terminológiai kereteket kínál a kommunikáció területét más és más nézőpontból megközelítő kutatók közötti termékeny diskurzushoz. Azaz alkalmas lehet arra, hogy a háttérben boltosuló szemléletmód, kommunikáció-felfogás révén a kommunikációkutatás különböző irányait átfogó, önálló diszciplína metaparadigmájává váljon.

A fenti példa mellett természetesen több más kommunikációelméleti vagy más diszciplínához kötődő szak-tudományi paradigma kínálhat a kommunikációtudomány számára olyan diszciplináris mátrixot, amely megerősítheti e diszciplína helyét az önálló tudományágak körében. A megfelelő megoldást szakmai diskurzusok, viták érlelik majd ki. E diskurzusoknak, vitáknak természetesen túl kell mutatniuk a szűkebb értelemben vett tudomány-metodológiai kereteken. Gyűjtőpontjukba ugyanis egy olyan, mindinkább megerősödő tudományág jelene és jövője kerül, amely nélkül ma már aligha lehetne megragadni az embert, a társadalmat, a kultúrát formáló kommunikációs folyamatok komplexitását.

Felhasznált irodalom

De Solla Price, Derek (1965): *Little Science, Big Science*. Columbia University Press.

Delia, Jesse G. (1987): *Communication Research: A History*. In: Charles R. Berger & Steven H. Chaffee (eds.): *Handbook of Communication Science*, pp. 20–98. Newbury Park.

Kuhn, Thomas S. (1963): *The Structure of Scientific Revolutions*. The University of Chicago, <https://doi.org/10.1063/1.3050879>

Kuhn, Thomas S. (1977): *Second Thoughts on Paradigms*. In: Frederick Suppe (ed.): *The Structure of Scientific Theories*, pp. 459–517. University of Illinois Press.

Lakatos, Imre (1978): *The Methodology of Scientific Research Programmes*. Cambridge University Press, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511621123>

Latour, Bruno & Steve Woolgar (1979): *Laboratory Life: The Social Construction of Scientific Facts*. Sage.

Laudan, Larry (1977): *Progress and Its Problems: Toward a Theory of Scientific Growth*. University of California Press.

Luhmann, Niklas (1978): *Soziale Systeme*. Suhrkamp.

Snow, Charles Percy (1965): *The Two Cultures: and a Second Look. An Expanded Version of the Two Cultures and the Scientific Revolution*. Cambridge University Press.

Tolcsvai Nagy Gábor (2017): *Jelentéstan*. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*, 207–466. o. Osiris Kiadó.

Tomasello, Michael (2000): *First Steps Toward a Usage-based Theory of Language Acquisition*. *Cognitive Linguistics*, vol. 11, no. 1/2, pp. 61–82, <https://doi.org/10.1515/cogl.2001.012>

Tomasello, Michael (2002): *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó.

Wilson, Edward O. (1999): *Consilience: The Unity of Knowledge*. Vintage Books.